

Παραδοσιακά τρόφιμα και συλλογική επιχειρηματικότητα στην εποχή της κρίσης: η περίπτωση των γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών

Σταυριανή Κουτσού

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης

e-mail: skoutsou@farm.teithe.gr

1. Εισαγωγή

Η κρίση που βιώνει σήμερα ο αγροτικός χώρος, όπως και το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, έθεσε με επιτακτικότητα ζητήματα τα οποία είχε ήδη δημιουργήσει η παγκοσμιοποίηση εδώ και σχεδόν δύο δεκαετίες: η ανθεκτικότητα και βιωσιμότητα τομέων, κλάδων, φορέων αλλά κυρίως οι δομές λειτουργίας και οργάνωσης του αγροτικού χώρου. Αυτά τα ζητήματα με τη σειρά τους θέτουν ένα γενικότερο και θεμελιώδες ερώτημα για το μοντέλο ανάπτυξης του αγροτικού χώρου που θα πρέπει να ακολουθηθεί, ιδιαίτερα στις μειονεκτικές περιοχές.

Δεδομένου ότι το κύριο συστατικό της οικονομίας είναι η ανταγωνιστικότητα προϊόντων και περιοχών, ως γνωστό, η παγκοσμιοποίηση, η οποία κυρίως συνίσταται στη διεύρυνση των αγορών (Colletis 2010), δημιούργησε ανισότητες τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο, όσο και σε επίπεδο ΕΕ, περιθωριοποιώντας αγροτικές περιοχές, ιδιαίτερα του νότου, καθώς αυτές λόγω των δομικών τους χαρακτηριστικών αδυνατούν να εξασφαλίσουν την ανταγωνιστικότητά τους μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής (Γούσιος 2013). Αυτό ισχύει τόσο για τις μονάδες παραγωγής (αγροτικές εκμεταλλεύσεις), όσο και για τις μονάδες μεταποίησης ή/και παροχής υπηρεσιών. Ωστόσο, τις δύο τελευταίες δεκαετίες φαίνεται να εμφανίζονται γι' αυτές τις περιοχές νέες δυνατότητες εξόδου από την περιθωριοποίηση, αλλά και προοπτικές προόδου. Οι δυνατότητες αυτές συνδέονται με την ικανότητά τους να στηρίζουν την ανταγωνιστικότητά τους όχι στη μείωση του κόστους παραγωγής, καθώς αυτό αδυνατούν να το κάνουν, αλλά στη διακριτότητα και ιδιοτυπία των προϊόντων τους (Campagne et Pecqueur 2014). Πρόκειται ουσιαστικά για μια διαδικασία διαμόρφωσης ενός προτύπου ανάπτυξης, που είναι απάντηση ή/και αντίσταση στην παγκοσμιοποίηση. Το πρότυπο αυτό είναι εξ' ορισμού εδαφικό, με την έννοια ότι έχει ισχυρούς δεσμούς με την περιοχή και κατά συνέπεια οδηγεί στην δημιουργία της εδαφικής περιοχής. Αυτή η εδαφοποίηση της ανάπτυξης οδηγεί στο πρότυπο της εδαφικής ανάπτυξης, έννοια η οποία αποτελεί διεθνώς αντικείμενο ανάλυσης και αναζήτησης από ερευνητές, οι οποίοι εστιάζουν στον εδαφικό πόρο από την πλευρά της οικονομικής ανάπτυξης (Colletis 2005, 2008, 2010, Campagne et Pecqueur 2014, Γούσιος 2013). Πράγματι, διαπιστώθηκε ότι περιοχές της Ευρώπης εντασσόμενες σε μια διαδικασία εδαφικής ανάπτυξης, εξασφάλισαν σημαντικά πλεονεκτήματα σε σχέση με άλλες πιο ευνοημένες περιοχές, κινητοποιώντας το ανθρώπινο δυναμικό τους και την κληρονομιά τους, φυσική ή πολιτιστική (Campagne and Pecqueur 2009).

Η ανάγκη αναζήτησης νέων μοντέλων ανάπτυξης απορρέει από τη νέα αγροτικότητα που διαμορφώνεται, αποτέλεσμα της κινητικότητας του πληθυσμού, των νέων αξιών, των νέων συνεργασιών κλπ που εξελίσσονται και αναπτύσσονται στην ύπαιθρο. Επίσης στην αλλαγή στις συμπεριφορές και προσδοκίες των καταναλωτών από τον αγροτικό χώρο, τόσο σε προϊόντα όσο και σε υπηρεσίες (Ανθοπούλου 2013). Παράλληλα οφείλεται και στην αλλαγή στο πολιτικό πλαίσιο, το οποίο προωθεί κατά κάποιο τρόπο την αποκέντρωση δίνοντας αρμοδιότητες σε τοπικούς και περιφερειακούς φορείς, (Γούσιος 2013).

Η έννοια του εδαφικού μοντέλου ανάπτυξης αποτελεί συνέχεια εκείνων της «εκ των κάτω» και της ενδογενούς ανάπτυξης. Αυτό που προσθέτει, που είναι αποτέλεσμα της συσσώρευσης αναπτυξιακών εμπειριών, είναι το κοινωνικό στοιχείο, ειδικότερα η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο θεωρείται ως μια βασική παράμετρος της ανάπτυξης. Έτσι προκύπτει η έννοια της εδαφικότητας, η οποία ορίζεται ως το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων τις οποίες τα άτομα ομαδοποιημένα διατηρούν με το χώρο. Αυτές οι σχέσεις μπορούν να ενεργοποιηθούν και κινητοποιηθούν στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης για την κατασκευή και διαχείριση πόρων (Γούσιος 2013).

Σύμφωνα με τους ερευνητές, δύο είναι οι βασικοί πυλώνες της οικοδόμησης της εδαφικής περιοχής, όπου στηρίζεται η εδαφική ανάπτυξη: α) η οργάνωση των δρώντων στο εσωτερικό της και β) η κατασκευή ιδιότυπων πόρων. Οι δύο αυτοί πυλώνες συνοψίζονται στην ικανότητα των τοπικών δρώντων να αξιοποιούν μια κοινή πολιτισμική βάση μέσω συνεργασιών και συντονισμού αυτών των συνεργασιών στις διάφορες φάσεις εντοπισμού, αποκάλυψης, ενεργοποίησης και ανάδειξης των τοπικών πόρων, με στόχο τη δημιουργία ιδιότυπων προϊόντων, χαρακτηριστικών της περιοχής. (Campagne et Pecqueur 2014). Η προσέγγιση της εδαφικής ανάπτυξης μπορεί να φωτίσει και να ερμηνεύσει πορείες επιχειρήσεων, κλάδων και περιοχών, να φωτίσει δυνατά και αδύνατα σημεία και να δώσει προοπτικές.

Στην εργασία αυτή θα διερευνήσουμε ως παράδειγμα εδαφικής ανάπτυξης τους γυναικείους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Το ενδιαφέρον για τους γυναικείους συνεταιρισμούς πηγάζει από το γεγονός ότι σχεδόν στο σύνολό τους βρίσκονται σε μειονεκτικές περιοχές, και εκ πρώτης όψεως συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά που τους καθιστούν στοιχείο του μοντέλου της εδαφικής ανάπτυξης, καθώς συνδυάζουν συνεργασία (σε οριζόντιο επίπεδο) και παραγωγή ιδιότυπων προϊόντων. Αποτέλεσαν μια καινοτομία και παραδοξότητα για την ελληνική ύπαιθρο κατά την προ κρίσης περίοδο, καθώς σε μια εποχή γενικότερης απαξίωσης του συνεργατισμού, και μαζικής εισαγωγής βιομηχανοποιημένων προϊόντων, αγρότισσες σε αρκετές περιοχές της χώρας συνεργάστηκαν, δημιούργησαν απασχόληση για τον εαυτό τους και παρήγαγαν παραδοσιακά προϊόντα (Koutsou et al 2009). Αυτή η δράση από μόνη της αποτέλεσε αντίσταση στο κυρίαρχο μοντέλο και ταυτοχρόνως καινοτομία για την ελληνική ύπαιθρο. Σήμερα που η κρίση δοκιμάζει τις δομές και τις λειτουργίες του αγροτικού χώρου και απαιτεί τον επαναπροσδιορισμό τους, περισσότερο και από την

οικονομική ανθεκτικότητα του εγχειρήματος των γυναικείων συνεταιρισμών (ως επιχείρηση) δοκιμάζεται η κοινωνική διάσταση του εγχειρήματος, ως οργανωτικό και διοικητικό μοντέλο, αλλά και ως στοιχείο της εδαφικής ανάπτυξης. Σήμερα που η ελληνική κοινωνία, και ειδικότερα η αγροτική, επανανακαλύπτει την αξία των συλλογικοτήτων και μέσω αυτών προσπαθεί να αντιμετωπίσει τις πρωτόγνωρες δυσκολίες, είναι ενδιαφέρον να διερευνηθεί εάν και πώς επιβίωσαν οι συγκεκριμένες συλλογικές μορφές δράσης των γυναικών της ελληνικής υπαίθρου. Κατά πόσο δηλαδή αποτελούν στοιχείο της εδαφικής ανάπτυξης μιας περιοχής. Κατά πόσο η κρίση ενδυνάμωσε ή αποδυνάμωσε αυτή τη μορφή επιχειρηματικότητας και κατά πόσο μπορούν να αποτελούν μοντέλο γυναικείας επιχειρηματικότητας στην ύπαιθρο.

2. Οι Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί

Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί από την αρχή της σύστασής τους, τη δεκαετία του 1980, απασχόλησαν αρκετούς ερευνητές στη χώρα, καθώς ως ιδεολογία αλλά και ως εφαρμογή αποτέλεσαν αρκετά ισχυρά στοιχεία διαμόρφωσης νέων δομών στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Παράλληλα συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον των εθνικών και τοπικών φορέων και εντάχθηκαν στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών ή αναπτυξιακών πολιτικών. Κατά εποχές αντιμετωπίστηκαν με διαφορετικές λογικές, με επίκεντρο άλλοτε τις ίδιες τις γυναίκες, άλλοτε το αντικείμενο της δραστηριότητάς τους: στην αρχή (δεκαετία 1980) στη λογική της χειραφέτησης της γυναίκας της υπαίθρου, μέσω της εξασφάλισης προσωπικών εισοδημάτων, καθώς η περιθωριοποίησή της από τη γεωργία με την υιοθέτηση του παραγωγίστικου μοντέλου ήταν ταχύτατη. Στη συνέχεια (δεκαετία 1990) στο πλαίσιο του πολυαπασχολούμενου αγροτικού νοικοκυριού, καθώς η ύπαιθρος κινδύνευε με αποψίλωση του πληθυσμού της, γεγονός που οδηγούσε στην αναζήτηση τρόπων ενίσχυσης του γεωργικού εισοδήματος μέσω της απασχόλησης των μελών του αγροτικού νοικοκυριού σε εκτός γεωργίας δραστηριότητες. Τέλος κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες στο πλαίσιο της αξιοποίησης της κληρονομιάς, καθώς η ανάπτυξη και ανταγωνιστικότητα της κάθε περιοχής συνδέθηκε με την αξιοποίηση και ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων της (φυσικών και πολιτισμικών). Επί πλέον σήμερα, αντιμετωπίζονται στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας, ως εργαλείο δημιουργίας θέσεων εργασίας στον αγροτικό χώρο (Koutsou 2014).

Η σύσταση γυναικείων συνεταιρισμών αποτέλεσε από μόνη της μια καινοτομία για τις αγροτικές κοινότητες. Η καινοτομία τους έγκειται στο γεγονός ότι συνδυάζουν τρία στοιχεία: το γυναικείο φύλο, τη συνεργασία και την κληρονομιά. Εάν, σύμφωνα με τον Colletis (2013) «καινοτομία είναι μια διαδικασία η οποία κινητοποιεί τεχνογνωσία και δεξιότητες που επανεκφράζονται σε ένα διαφορετικό πλαίσιο (συνδυάζοντας έτσι κινητικότητα και σταθερότητα)», τότε οι αγρότισσες καινοτόμησαν μέσω των συνεταιρισμών τους συνδυάζοντας παράδοση και καινοτομία. Αξιοποιούν ένα παλιό προϊόν με μια νέα διαδικασία, με αποτέλεσμα να δημιουργούν ένα νέο προϊόν. Με άλλα λόγια διαφοροποιούνται όχι τόσο από το ίδιο το προϊόν, αλλά από τη δομή που δημιούργησαν, τον τρόπο και τη διαδικασία που συνεργάστηκαν μεταξύ τους, γεγονός που υποδηλώνει την οργανική σύζευξη του οικονομικού με το κοινωνικό. Έτσι δημιούργησαν ένα νέο επάγγελμα και κατ'επέκταση ένα μοντέλο γυναικείας επιχειρηματικότητας, ιδιαίτερα για εκείνες τις γυναίκες που είναι σχεδόν αποκλεισμένες από την αγορά εργασίας. Δηλαδή για τις

σχετικά ηλικιωμένες, με περιορισμένα τυπικά προσόντα, που αναζητούν μια ελαστική απασχόληση και δε θα τολμούσαν να πάρουν το ρίσκο μιας ατομικής επιχείρησης. Γυναίκες που κατέχουν μια παραδοσιακή τεχνογνωσία, αλλά δε διαθέτουν κεφάλαια.

Μέχρι σήμερα συστάθηκαν περίπου 140 συνεταιρισμοί, κατά κανόνα σε μειονεκτικές περιοχές. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα ερευνών (Lassithiotaki 2011, Koutsou et al 2009, Gidarakou 2000), συναντώνται στην ηπειρωτική χώρα, κυρίως στις ορεινές περιοχές, σε νησιωτικές και σε περιαστικές περιοχές. Παράγουν κατά κύριο λόγο παραδοσιακά τρόφιμα (63,5%), προϊόντα χειροτεχνίας (16,2%), κατέχουν εστιατόριο (11,2%) και καταλύματα (9,1%). Κατά κανόνα οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιούν είναι τοπικές και τα προϊόντα τους πωλούνται κατά κύριο λόγο επί τόπου από τα εκθετήρια των συνεταιρισμών, όπου πελάτες είναι τουρίστες (κατά κανόνα έλληνες) και ο τοπικός πληθυσμός. Παράλληλα όμως προωθούνται και σε αγορές των αστικών κέντρων της χώρας, ενώ ορισμένοι εξάγουν στο εξωτερικό.

Τα μέλη των γυναικείων συνεταιρισμών στη μεγάλη τους πλειοψηφία δεν έχουν προηγούμενη επαγγελματική εμπειρία, εκτός από αυτή του συμβοηθόντος μέλους της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων (2013), η μέση ηλικία των γυναικών – μελών είναι τα 55 έτη. 20,4% είναι κάτω των 40 ετών και 89,6% άνω των 40 ετών. Αναλυτικότερα, η ηλικιακή τους σύνθεση είναι η εξής: 50,8% είναι ηλικίας 41-55 ετών, 25,6% 56-65 και 3,3% είναι άνω των 65 ετών. Πρόβλημα γήρανσης αντιμετωπίζουν περισσότερο οι παλαιότεροι συνεταιρισμοί (που συστάθηκαν κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990) καθώς δεν υπήρξε σημαντικός αριθμός προσχώρησης νέων μελών στην πορεία τους. Μικρότερο πρόβλημα αντιμετωπίζουν οι πιο πρόσφατοι συνεταιρισμοί. Το ασφαλιστικό πλαίσιο, έμμεσα αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα ηλικιακής ανανέωσής τους, καθώς υποχρεώνει τα μέλη να είναι αποκλειστικά αγρότισσες (μόνο όσες είναι ασφαλισμένες στο Ταμείο του ΟΓΑ). Αυτό, από τη μια «προστατεύει» τους συνεταιρισμούς από την είσοδο μη αγροτισσών, διαφυλάσσοντας τους συνεταιρισμούς ως μια υπόθεση αποκλειστικά «αγροτική», από την άλλη όμως περιορίζει την είσοδο νέων μελών και κατά συνέπεια την ηλικιακή ανανέωση των συνεταιρισμών.

Η ηλικιακή σύνθεση αντανακλάται και στο μορφωτικό επίπεδο των μελών, το οποίο σε γενικές γραμμές μπορεί να χαρακτηριστεί σχετικά χαμηλό, καθώς 43,4% είναι απόφοιτες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, και μόνο 7,6% τριτοβάθμιας. Το σχετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και η έλλειψη άλλων δεξιοτήτων σε συνδυασμό με την έλλειψη προηγούμενης επαγγελματικής εμπειρίας, δυσκολεύουν σε αρκετές περιπτώσεις τις γυναίκες να διαχειριστούν το συνεταιρισμό – επιχείρηση. Η ιδιότητα του μέλους του συνεταιρισμού αποτελεί επάγγελμα, που δεν απαιτεί μόνο την παραδοσιακή τεχνογνωσία, αλλά απαιτεί και άλλες δεξιότητες πέρα από την παραγωγή των προϊόντων. Αυτός ακριβώς ο συνδυασμός δημιούργησε ένα νέο επάγγελμα, άγνωστο στις περισσότερες γυναίκες πριν την ένταξή τους στους συνεταιρισμούς.

Οι λόγοι που καθιερώθηκαν οι συνεταιρισμοί είναι τόσο εξωγενείς όσο και ενδογενείς. Το ασφαλιστικό είναι ένας σημαντικός λόγος, καθώς οι γυναίκες – μέλη ως αγρότισσες έχουν τον ασφαλιστικό τους φορέα (ΟΓΑ) και κατά συνέπεια δεν είναι υποχρεωμένες να ασφαλιστούν ως μέλη της επιχείρησης. Παράλληλα, οι παραχωρήσεις χώρων που έγιναν σε πολλές περιπτώσεις από τους τοπικούς φορείς (παλιά σχολεία, αποθήκες κλπ), αλλά και οι μικρού ύψους επενδύσεις που χρειάζονται αυτού του τύπου οι επιχειρήσεις, τουλάχιστο σε ό,τι αφορά τον εξοπλισμό τους, οπωσδήποτε αποτελούν παράγοντες που μείωσαν ή απάλλαξαν τους συνεταιρισμούς από σημαντικά κόστη. Ένας άλλος παράγοντας αφορά τις στρατηγικές που εφάρμοσαν και οφείλεται στη νοοτροπία των γυναικών μελών, που είναι το απαύγασμα της νοοτροπίας της αγρότισσας: ορθολογισμός, συντηρητισμός, επιφυλακτικότητα. Απόρροια αυτής της νοοτροπίας ήταν ότι η πλειοψηφία των γυναικών αρνήθηκαν να κάνουν επενδύσεις μέσω τραπεζικών δανεισμών και αρκέστηκαν σε επιδοτήσεις από προγράμματα και παροχές. Τέλος, ένας πολύ σημαντικός παράγοντας ήταν η εξ'αρχής αποδοχή από την πλευρά των γυναικών ότι το όποιο εισόδημα από το συνεταιρισμό θα είναι συμπληρωματικό και μη τακτικό. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι οι γυναίκες αρκέστηκαν σε πολύ χαμηλά εισοδήματα και για μεγάλα, σε ορισμένες περιπτώσεις, διαστήματα χωρίς απολαβές.

Οπωσδήποτε οι γυναικείοι συνεταιρισμοί αποτέλεσαν καινοτομία για την ελληνική ύπαιθρο, αλλά το ζητούμενο είναι εάν μπόρεσαν να αποτελέσουν ένα θεσμό και ένα μοντέλο επιχειρηματικότητας και στοιχείο εδαφικής ανάπτυξης. Μέσα από την έρευνα αυτή προσπαθήσαμε να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, κατά πόσο δηλαδή αφενός αρθρώθηκαν με τοπικούς και μη φορείς στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης και αφετέρου εάν παράγουν ιδιότυπα προϊόντα, δηλαδή προϊόντα που φέρουν την ταυτότητα μιας συγκεκριμένης περιοχής. Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αναζητήθηκαν στη διερεύνηση των στρατηγικών που εφάρμοσαν κυρίως κατά τα τελευταία χρόνια της κρίσης.

3. Αποτελέσματα έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 63 συνεταιρισμών (45%), με γνώμονα την αντιπροσώπευση από όλες τις περιοχές της χώρας. Συμπληρώθηκε δομημένο ερωτηματολόγιο μέσω συνεντεύξεων με την πρόεδρο του κάθε συνεταιρισμού κατά το διάστημα Οκτώβριος 2013 – Φεβρουάριος 2014.

Από τους 63 συνεταιρισμούς της έρευνας σήμερα λειτουργούν οι 47 και απασχολούν συνολικά 428 γυναίκες. Οι 16 (25,4%) έχουν σταματήσει τη λειτουργία τους, οι περισσότεροι εκ των οποίων είναι οικοτεχνικοί. Όλοι έκλεισαν πριν τρία ή τέσσερα χρόνια, πριν δηλαδή από την κρίση, ενώ οι τρεις έκλεισαν λόγω γήρανσης των μελών τους¹. Από τους 47 συνεταιρισμούς που λειτουργούν σήμερα, οι 40 παράγουν προϊόντα διατροφής, 4 προϊόντα οικοτεχνίας και τρεις διαθέτουν εστιατόριο.

¹ Πρόκειται για συνεταιρισμούς που συστάθηκαν κατά τη δεκαετία του 1980 και καθώς δεν υπήρξε ανανέωση των μελών τους, σήμερα τα μέλη είναι άνω των 70 ετών.

Στο ερώτημα πώς βιώνουν την κρίση των τελευταίων χρόνων, σχεδόν το σύνολο των συνεταιρισμών δηλώνουν μέσω της μείωσης του κύκλου εργασιών τους, καθώς υπήρξε πολύ σημαντική πτώση της ζήτησης των προϊόντων τους. Η μείωση των εισοδημάτων των ελληνικών νοικοκυριών, καθώς και η κατάργηση κοινωνικών παροχών όπως η επιδότηση του κοινωνικού τουρισμού, είχαν άμεση επίπτωση, η οποία άρχισε να γίνεται ιδιαίτερα αισθητή τα δύο τελευταία χρόνια. Η μείωση του κύκλου εργασιών είναι κατά μέσο όρο της τάξης του 40-50%, με διακύμανση από 20% έως 80%. Εκτός όμως από τη μείωση του κύκλου εργασιών, αυξήθηκε η φορολογία, ενώ παράλληλα αυξήθηκε το κόστος παραγωγής (πρώτες ύλες, ενέργεια). Όλοι οι παραπάνω παράγοντες είχαν ως συνέπεια τη συμπίεση των εσόδων του συνεταιρισμού – επιχείρησης, που κυμαίνεται γύρω στο 50%. Μόνο τρεις συνεταιρισμοί δήλωσαν ότι είχαν αύξηση της ζήτησης των προϊόντων τους. Ιδιαίτερα έντονα βιώνουν την κρίση οι συνεταιρισμοί που παράγουν προϊόντα οικοτεχνίας, καθώς η ζήτηση των προϊόντων τους έχει υποστεί κατακόρυφη μείωση.

Το επόμενο ερώτημα αφορά τις στρατηγικές που εφαρμόζουν προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίση. 44 από τους 47 συνεταιρισμούς δήλωσαν ότι μείωσαν την παραγωγή τους, καθώς περιορίζονται στις ποσότητες που τους παραγγέλνουν. Μείωση της τιμής ορισμένων προϊόντων έχουν κάνει 17, ενώ οι υπόλοιποι 30 δηλώνουν ότι τους είναι αδύνατο καθώς το συνεταιριστικό πνεύμα αφενός (βάσει του οποίου καθόριζαν τις τιμές με ένα πολύ μικρό περιθώριο κέρδους) και η αύξηση του κόστους παραγωγής αφετέρου καθιστούν αδύνατη αυτή τη στρατηγική επιβίωσης.

Σε ό,τι αφορά τα προϊόντα, αρκετοί συνεταιρισμοί (20) δήλωσαν ότι παράγουν νέα προϊόντα, προσαρμοζόμενοι στις απαιτήσεις των καταναλωτών, που όμως κατά κύριο λόγο αφορούν τροποποιήσεις των παραδοσιακών (π.χ. ζυμαρικά με λαχανικά, γλυκά με λιγότερη ζάχαρη, κλπ). Αυτό που διαπιστώθηκε είναι ότι στην πλειονότητά τους παράγουν προϊόντα που μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «σπιτικά», αλλά όχι πάντα ως τοπικά. Δηλαδή πιστοποιούν τη διαδικασία παραγωγής, αλλά όχι την πρώτη ύλη ως τοπική. Έτσι π.χ. παράγεται από συνεταιρισμούς ορεινών περιοχών γλυκό του κουταλιού πορτοκάλι. Ωστόσο, παράγοντας ένα τέτοιο προϊόν, στερούνται της δυνατότητας να δεθούν με την εδαφική περιοχή στην οποία εντάσσονται, καθώς το προϊόν αυτό δε φέρει την ταυτότητα του τόπου.

Σε περαιτέρω διερεύνηση διαπιστώθηκε ότι αντιμετωπίζουν λιγότερα προβλήματα αυτοί που αναπροσάρμοσαν τις στρατηγικές τους σε ό,τι αφορά το καταναλωτικό κοινό που στοχεύουν. Είναι οι συνεταιρισμοί που αναζήτησαν νέες αγορές είτε σε αστικά κέντρα της χώρας (και μάλιστα σε εξειδικευμένα καταστήματα), είτε στο εξωτερικό, με δεδομένο ότι ένα σημαντικό κομμάτι της πελατείας τους, οι έλληνες τουρίστες (που αγόραζαν επί τόπου από τα εκθετήρια), έχει πλέον εκλείψει. Επίσης είναι οι συνεταιρισμοί που στράφηκαν περισσότερο στην τοπική κοινωνία, παράγοντας π.χ. ψωμί ή υποστηρίζοντας τοπικές εκδηλώσεις, όπως γάμους, βαφτίσεις, μνημόσυνα κλπ (αυτό βέβαια αφορά περιοχές με σχετικά σημαντικό πληθυσμό).

Μέσω της έρευνας διαπιστώθηκε ότι στις σημερινές συνθήκες επιβιώνουν καλύτερα οι συνεταιρισμοί που μέσα στα πάγια έξοδά τους δεν περιλαμβάνεται δανειοληπτική υποχρέωση. Όλοι οι συνεταιρισμοί της έρευνας έχουν κάνει επενδύσεις, στην πλειοψηφία τους όμως μικρού μεγέθους, αξιοποιώντας εθνικά και κοινοτικά προγράμματα ή με ίδια κεφάλαια. Από τους 47 συνεταιρισμούς της έρευνας, μόνο πέντε δήλωσαν ότι πληρώνουν σήμερα τη δόση κάποιου δανείου. Και άλλες προηγούμενες έρευνες διαπίστωσαν τη διστακτικότητα και άρνηση των γυναικών να επενδύσουν μέσω δανείων. Είναι ο παράγοντας που καθιστούσε τους συνεταιρισμούς «μη δυναμικές» επιχειρήσεις. Στις σημερινές όμως συνθήκες, αυτή ακριβώς η διστακτικότητα των γυναικών «έσωσε τους συνεταιρισμούς», όπως δήλωσαν αρκετές πρόεδροι, τις προφύλαξε δηλαδή από τον κίνδυνο της παύσης λειτουργίας τους, κίνδυνο που αντιμετωπίζουν πολλές επιχειρήσεις στη χώρα. Η έλλειψη δηλαδή δανειοληπτικών υποχρεώσεων τις επιτρέπει να συνεχίζουν τη λειτουργία τους με ένα σχετικά χαμηλό πάγιο κόστος λειτουργίας, παρά τη σημαντική μείωση του κύκλου των εργασιών τους.

Τα εισοδήματα των γυναικών – μελών είναι σήμερα ιδιαίτερα μειωμένα, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα πριν μια πενταετία (50-60% κατά μέσο όρο). Ωστόσο, όπως δήλωσαν πολλές πρόεδροι, αρκετές φορές στο παρελθόν (ιδιαίτερα κατά το πρώτο διάστημα της σύστασης των συνεταιρισμών), τα μέλη εργάστηκαν κατά διαστήματα χωρίς να αμειψτούν ή αμειψήθηκαν με ελάχιστα ποσά. Όπως δήλωσαν «η παραμονή στο συνεταιρισμό απαιτεί κατά κύριο λόγο πίστη σε αυτό, και δευτερευόντως κίνητρα οικονομικά». Για το λόγο αυτό, στην πορεία τα μέλη των συνεταιρισμών «ξεκαθάρισαν». Πέρα από λόγους συνταξιοδότησης, υγείας ή μετανάστευσης, στο συνεταιρισμό παρέμειναν αυτές που πραγματικά πίστευαν στο εγχείρημα. Έτσι, οι συνεταιρισμοί εξελίχθηκαν σε «ιστορίες της παράας». Πράγματι, σύμφωνα με την έρευνα, σήμερα τα μέλη είναι μειωμένα κατά το ένα τρίτο περίπου σε σχέση με τα ιδρυτικά μέλη.

Η παραπάνω αντίληψη καθορίζει και τις σημερινές απόψεις των μελών για το μέλλον των συνεταιρισμών. Είναι ενδεικτικό ότι από κανένα συνεταιρισμό δεν αποχώρησαν μέλη τα τελευταία χρόνια λόγω της κρίσης. Σε ορισμένους μάλιστα υπήρξαν αιτήματα για προσχώρηση νέων μελών. Στο σύνολό τους οι πρόεδροι δηλώνουν ότι θα συνεχιστεί η λειτουργία των συνεταιρισμών, παρόλο που ορισμένοι αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες.

Σε ό,τι αφορά τη διασύνδεσή τους με τοπικούς και μη φορείς (σε επίπεδο συνεργασίας και όχι αναμονής επιδότησης ή βοήθειας) φαίνεται πως λίγοι είναι εκείνοι που περιέλαβαν στις στρατηγικές τους τέτοιους στόχους. Πρόκειται για τους συνεταιρισμούς που διασυνδέθηκαν π.χ. με τους τοπικούς ξενοδόχους στο πλαίσιο του «ελληνικού πρωινού», για συνεταιρισμούς που συνεργάζονται με καταναλωτικούς συνεταιρισμούς αστικών κέντρων, για εκείνους που αξιοποιούν το δίκτυο και τους συλλόγους της διασποράς. Επίσης για εκείνους που (επανα)συνδέθηκαν με την τοπική κοινωνία και παρέχουν υπηρεσίες όπως η καθημερινή παραγωγή ψωμιού, στήριξη τοπικών κοινωνικών εκδηλώσεων κλπ.

Μέσω της έρευνας διαπιστώθηκε ότι οι συνεταιρισμοί που έκαναν τις παραπάνω διασυνδέσεις έχουν τις λιγότερες απώλειες (κάτω του 50%, ενώ περιλαμβάνονται και αυτοί που δήλωσαν αύξηση του κύκλου των εργασιών τους) και φαίνεται πως έχουν θετικές προοπτικές για το μέλλον.

4. Συμπέρασμα

Η κρίση των τελευταίων χρόνων ανέδειξε εγγενείς αδυναμίες των γυναικείων συνεταιρισμών, οι οποίες κατά την προ κρίσης εποχή δεν ήταν τόσο ορατές. Οι αδυναμίες τους συνοψίζονται στο ότι αδυνατούν να αποτελέσουν στοιχείο της εδαφικής ανάπτυξης. Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί ενώ ξεκινούν ως στοιχείο μιας εδαφικής περιοχής, δεν συνεχίζουν προς αυτή την κατεύθυνση. Από τη μια μεριά δεν κάνουν διασυνδέσεις με τοπικούς και μη φορείς και δεν αρθρώνονται έτσι ώστε να αποτελέσουν έναν ισχυρό θεσμό. Από την άλλη, ενώ το αντικείμενό τους είναι τα παραδοσιακά προϊόντα, οι περισσότεροι δεν στοχεύουν στην ιδιοτυποποίηση, στην παραγωγή δηλαδή προϊόντων χαρακτηριστικών του τόπου, προϊόντων που φέρουν την ταυτότητα του τόπου. Οι συνέπειες αυτών των δύο αδυναμιών αποκαλύφθηκαν έντονα με την κρίση. Φαίνεται πως επιβίωσαν καλύτερα και έχουν καλύτερες προοπτικές όσοι αξιοποίησαν τα δύο παραπάνω στοιχεία.

Βιβλιογραφία

- Ανθοπούλου Θ., 2013, Γεωγραφικές ενδείξεις και δυναμικές εδαφικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Η δύσκολη ανάδυση της συλλογικής δράσης, στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ.) «Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων», Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 255-279.
- Campagne P. et Pecqueur B., 2014, Le développement territorial, Charles Léopold Mayer, Paris.
- Campagne P. et Pecqueur B., 2009, Zones difficiles, territoires de développement ?, in Sghaier M. (eds), Sociétés en transition et développement local en zones difficiles DELZOD, Medenine : Institut des zones arides, pp. 19-40.
- Colletis G., 2013. L'entreprise de l'Economie sociale comme vecteur de sortie de crise, Conférence International, Coopératives des ouvriers et des consommateurs, Emplois - Production – Consommation, GSEE, Athènes, 13 et 14 Mai.
- Colletis G., 2008, Mobilité, attractivité et mondialisation, in Laurent C. Tetre C. (eds) « Secteurs et territoires dans les régulations émergentes », L'Harmattan, Paris.
- Colletis G., 2010, Co-évolution des territoires et de la technologie : une perspective institutionnaliste, Revue d'Economie Régionale et Urbaine, No 2, pp. 235-249.
- Colletis G. et Pecqueur B., 2005, Révélation de ressources spécifiques et coordination située, Revue Economie et Institution, No 6-7, 1er et 2eme semestres 2005.
- Colletis G. et Rychen F., 2004, Entreprise et territoires : proximités et développement local, in Pecqueur B. et Zimmerman J.-B. (eds) Economie de proximité, Editions Hermès, Paris.
- Γούσιος Δ., 2013, Η εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης της υπαίθρου: από την κληρονομημένη στην κατασκευασμένη εδαφική περιοχή, στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ.) «Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων», Εκδόσεις Παπαζήση, σσ.72-105.

- Gidarakou I., 2000. Farm women's new vocational activities: prospects and problems of women's cooperatives and small on-farm business in Greece. *Journal of Rural Studies* 19, 1-7.
- Koutsou S., 2014, Les coopératives féminines rurales grecques en période de crise, *Révue POUR*, No 222, pp. 173-181.
- Koutsou S., Notta O., Samathrakis V., Patralidou M., 2009. Women's entrepreneurship and rural tourism in Greece. Private enterprises and cooperatives, *South European Society and Politics*, 14(2), 191-209.
- Lassithiotaki A., 2011, Rural women and entrepreneurship: a case study in Heraklion Crete Prefecture, Greece, *Journal of Development Entrepreneurship*, Vol 16, No 2, pp.269-284.
- Muchnik J. και Ανθοπούλου Θ., 2013, Τοπικοποιημένα αγροδιατροφικά συστήματα (SYAL): Αντικείμενο, πεδίο εφαρμογής και πολιτικής έρευνας και ανάπτυξης αγροτικών περιοχών, στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ.) «Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων», Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 35-53.
- Petridou E., Glaveli N., 2008. Rural women entrepreneurship within co-operatives: training support. *Gender in Management: An International Journal*, 23(4), 262-277.